

RAKVERE REAALGÜMNAASIUM

10. KLASS

MARLEEN ALLEMANN

„/.../ POLE ILU ILMA RAHATA /.../”. RAHA RAHVAJUTTODES

JUHENDAJA KRISTA SEPP

SISSEJUHATUS

Kui rahvalaulik ütleb, et pole ilu ilma rahata, siis mõtleb ta ilu all ilmselt rõõmu ja lõbu ehk teisiti öeldes toredat elu, õnne. Soov saada rikkaks ning elada õnnelikumat elu on saatnud inimesi läbi aegade ja see ilmneb selgelt rahvapärimuses. Varandust käsitlevate lugudega on alati kaasnenud soov see omandada ja nii rikkaks saada, kuid samas luuakse, jutustatakse ja kuulatakse selliseid lugusid ka puhtalt inimlikust huvist (Kalda 2003: 102). Seetõttu ilmneb rahateema nii muistendites kui ka muinasjuttudes. Nii muinasjutud kui ka muistendid on rahvapärimus, läbi põimunud fantaasiast, kuigi muinasjutud kannavad pigem meelelahutuslikku eesmärki, väljendades soovunelmaid, muistendid aga on esitatud kui tegelikkus. Muinasjuttudes on aeg ja koht määratlemata, muistendites on juttu lähiminevikust ning tegevus toimub meie tänapäevases maailmas (Valk 2005: 31).

Rahatemaatikast lähtudes on käesoleva töö eesmärgiks uurida, kuidas on seda käsitletud eelnimetatud rahvajuttudes, täpsemalt imemuinasjuttudes ja eri liiki muistendites. Uurimismaterjal on saadud järgmistest väljaannetest: „Eesti muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud“ (edaspidi MJ), Mare Kalda „Rahapajaraamat“ (RP), „Muistendid Kalevipojast“ (KP) ning „Muistendid Vanapaganast“ (VP).

Uurimistöö on jaotatud kolmeks osaks: esimeses osas vaadeldakse muinasjutte ja seda, kuidas on neis varandust ning varanduseotsijaid hinnatud, millist rolli mängib raha; teises osas käsitletakse sama temaatikat muistendites ilmneva põhjal. Töö kolmandas osas võrreldakse muinasjuttu ja muistendit ning analüüsitakse, kuivõrd sarnased või erinevad on need kaks rahvajutuliiki raha ning sellega seonduva käsitlemisel.

1. VARANDUS MUINASJUTTODES

Selles peatükis on uuritud nn pärismuinasjutte ehk imemuinasjutte. Raha (varandus) esineb neis küllaltki sagedasti. Rahast pole juttu järgmistes Aarne, Thompsoni ja Utheri (ATU) tüübikataloogi muinasjuttudes: 311, 312, 313, 318, 329, 331, 333, 335, 365, 366, 407, 409, 410, 423, 425, 433, 440, 449, 450 ja 470. Kõigis ülejäänud tüüpides on vara või rikkuse teema ühel või teisel moel esindatud.

1.1. VAESUS ON HALB, RIKKUS HEA

Peaaegu alati on juttude peategelane alguses vaene, mis on ka loogiline, sest enamasti algab ju muinasjutt olukorraga, „kus midagi on puudu või korrast ära...” (Metsvahi 2005: 42). Vaesed peavad palju vaeva nägema, raha tagaks neile muretuma elu.

Muinasjutus „Too-toitu, murra-maha, purusta-rauad” tunneb vaene mees end väga viletsalt, sest tal on palju lapsi, kuid viimasele neist ei saa isegi kuskilt vaderit (MJ: 31). Sama mõte kordub muinasjutus „Surm vaderiks” (MJ: 266). Loos „Vana jutt ühest vaesest mehest” (MJ: 282) tahab mees end vaesuse tõttu üles puua.

Muinaslugudes on ideaaliks muretu elu, mille võimaldab raha. Varanduse saamine on õnn loos „Vanapagana hing” (MJ: 76), kasulik „Vaeses mehes ja tema pojast” (MJ: 172). Ka kaks rahatünderit on suur väärtus („Julge mees kirikut valvamas” MJ: 180). Ideaal seostub kuningatütre ja poole kuningriigi saamisega, kus võib näha võimu ja varandust, mis seostuvad isikliku õnnega, näiteks „Kuningatütar, kes seitse paari pastlaid ära kulutas” (MJ: 101), „Tark hobune” (MJ: 157), „Kuidas talupoiss kuninga väimeheks sai” (MJ: 179), „Kuidas karjapoiss kuningatütre peigmeheks sai” (MJ: 326) jt. Sedasama näeb Linda Dégh (2003: 40) tänapäeva glamuuriühiskonnas, kus naine igatseb õnnelikku abielu, raha ja võimu. Lossis elamine on omaette väärtus muinasjutus „Kütt vanapagana lossis” (MJ: 163). Selline muinasjutu lõpus saavutatav tulemus esineb väga paljudes muinaslugudes ja esindab jutustajateagset soovunelmat.

1.2. PEATEGELANE TEGUTSEB RAHALE MÕTLEMATA

Tihti pole muinasjututegelaste jaoks olulisim raha saamine. Kui nad on vaprad, täidavad hoolikalt oma kohustusi ja sooritavad mõne ülesande edukalt või on helded ja

omakasupüüdmatud, siis enamasti saavad nad ka väärilise tasu osaliseks, ehkki pole seda enne kõige tähtsamaks pidanud.

Muinasjutus „Vanapagana käest päästetud tütre” (MJ: 233) saab metsavaht poisi kasvatamise eest palju kulda seda ette teadmata, seega omakasupüüdmatult. „Seitsmes vennas ehk peialpoisis” (MJ: 196) teenib põialpoiss raha posti vedamisega, kasutades seitsmepenikoormasaapaid, ja tal ega tema omastel pole nälga.

Loomulik on raha saamine ka muude ülesannete täitmise eest: muinasjutus „Imeline ranits” (MJ: 258) vabastab mees sauna tontidest, olles ranitsa saanud oma helduse eest ja mõtlemata tasule.

Jutus „Kõik kolm! Raha pärast! Õigus pealegi!” (MJ: 278–279) lasevad kolm venda ennast peaaegu üles puua, sest neid süüdistatakse tapmises, kuid nende tööülesandeks, mille eest nad lõpuks siiski väärilise tasu saavad, on öelda: „Kõik kolm! Raha pärast! Õigus pealegi!” Siin õigustab sõnakuulmine ennast täiesti.

Minnakse isegi Vanapagana vara kallale. „Karvases Iivani” (MJ: 61) õnnestub peategelasel Vanakuradi käest päästa Kungla kuninga tütre ja tagasi varastada kuninga varandus. Iivan pole raha peal väljas, vaid satub seiklustesse oma keevalise iseloomu tõttu. Samas ei unusta ta põrgust ka varandust võtta ning on Vanapagana lombaka sulase vastu armuline. „Vanapaganas ja rumalas Iivani” (MJ: 234–235) varastab Ivan aga käsu peale Vanakuradi varanduse ja saab lõpuks ülesande täitmise eest kuningatütre endale naiseks. Ivan on küll alguses rumal, kuid heasüdamlik ja vennad teevad talle liiga. Seega on ta varanduse ja kuningatütre ära teeninud.

„Ivan Torkini” (MJ: 51) lubatakse kuningatütarte tagasitoomise eest varandust ja ühte tüdruku naiseks, kuid vennad lähevad tegutsema ainult keisri käsu peale, sest nad ise on väga laisad ega ole ka rahast huvitatud, ehkki selle kuhjaga ära teenivad. Laevamees saab hoolsa töö eest terve laeva koos kullakamakatega, ehkki ta pole rahamaia, vaid tegutseb heast tahtest („Kullalaev” MJ: 107). Muinasjutus „Kolm kütiti ja laaja kaoga miis” (MJ: 66) avastavad kolm venda majad, mis on täis kulda, hõbedat ja vaske, kuid jätavad varanduse kaasa võtmata ja päästavad hoopis ammu otsitud kuningatütre. Hiljem jätavad kaks vanemat venda noorima küll maha, kuid noorim, kes on abivalmis, saab lõpuks kuningatütre ja riigi valitseda, seega rikkaks.

Jutus „Rüüvlide hirmutamine” (MJ: 198) võtavad targad vennad Vanakurja ema juurest kaasa raha, loll vend aga rauast uhmri. Ta ei hinda varandust ega ole ahne, kuid lõpuks saavad siiski kõik võrdselt rikkaks.

„Hirmu tundmaõppijas” (MJ: 182) ei hooli sepp samuti suurest varandusest, vaid soovib oma elus kordki hoopis hirmu tunda.

Muinasjutus „Hallilt vanamehelt saadud naine” (MJ: 288) kaotab mees küll kogu oma varanduse, kuid on sellegipoolest õnnelik, et ta vähemalt elus on.

Väga oluline on heldus ja oma vara teistega jagamine, sest just siis on suurem tõenäosus rikkaks saada. Näiteks jutus „Kullalaev” jagab poiss santidele oma viimase raha ja loo lõpuks saab talle osaks suur varandus: telliskivid muutuvad kullakamakateks (MJ: 107). Tegemist on väärtuste pöördvõrdelisusega. Vaeslaps saab kullakasti tänu oma headusele, kuid kui ahne peretütar püüab samamoodi varandust saada, siis saab ta kullakasti asemel hoopis tõrvakasti („Kullakast ja tõrvakast” MJ: 496–497).

Uuritud muinasjuttude seas leidunud legendilaadses muinasjutus „Lihavõttepühä puulpäival” ilmneb aga, et rikka talumehe varandus ei kahane, vaid kasvab seda teistele jagades, kui ta on teadmatult lahkesti kostitanud Jumalat. Talumees jagab rõõmuga oma vara vaestega, teades, et teda ootab nii teises ilmas parem elu (MJ: 458). Alguses on talumees egoismist vaba, kuid loo lõpus enam mitte: mis viga on olla helde, kui teatakse, et selle eest on tasu ootamas!

1.3. PEATEGELANE TEGUTSEB RAHA SAAMISEKS

Muinasjuttude tegelased on mõnikord raha/varanduse saamiseks paljuks valmis. Näiteks muinasjutus „Sepp Röömbert” (MJ: 251) pöördub sepp kuradi poole, et raha saada, ja ei pääse seetõttu surres ei taevasse ega ka põrgusse. Siin on näha negatiivne suhtumine sepa käitumisse.

Muinasjutus „Kuri naene on kurjem kui vanapagan”(MJ: 269) ronib kuri naine raha leidmise lootuses isegi kaevu, millele on antud hukkamõistev hinnang.

Veel üks väga veider, kuid samas jutustaja meelest mitte negatiivne viis varanduse saamiseks on esitatud muinasjutus „Kuidas sõdurist kuninga väimees sai” (MJ: 280), kus mees on nõus olema kolm aastat pesemata ja täisid täis, kuna teab, et pärast seda ootab teda ees suur varandus. Lisaks saab mees noorima kuningatütre endale naiseks ning kaks teist

tütart sooritavad enesetapu, kuna ei saanud endale nii ilusat ja rikast meest. Jutustaja ei pea raha pärast tegutsemist halvaks.

On ka lugu, mis näitab ilmekalt, et liigne ihnus toob halba: „Kuldinaga peigmehe” (MJ: 284) ihkab neiu endale kuldinaga kosilast, kuid satub sellise ahnuse tõttu hoopis vanakurja enda peale ja viimane tapab ta sõnakuulmatuse pärast ära. Eelnenud muinasjuttudes ilmneb nii tegelaste hukkamõistu kui ka imetlemist.

1.4. TEGELASTE KÄITUMISMOTIIVID SARNASES SITUATSIOONIS ON ERINEVAD

Leidub muinasjutte, mis on sarnased oma tüübilt, kuid tegelaste käitumismotiivid on erinevad. Mõnes loos ei selgu need motiivid üldse. Näiteks on muinasjutte, mis kõnelevad arstidest. Nemad sõlmivad kokkuleppe Surmaga, kes võimaldab neil ette näha, kas haige jääb ellu, ja nii palju raha teenida.

Muinasjutus „Kuri naene on kurjem kui vanapagan” ravib peategelane rikkaid ja suursuguseid ning lugu lõpeb tema jaoks õnnelikult, nimelt terveneb ravitav mõisnik ja arst saab palju raha ning jääb ellu. Tegu on vanapagana tänuga kurjast naisest pääsemise eest (MJ: 269). „Imeväelises arstis” käsib vader surm oma ristilapse üleskasvatamiseks isal arstiks hakata (MJ: 265). Isa on vaene ja teda paneb tegutsema soov oma lapsele vaderit leida, rahale ta esialgu ei mõtle. Hiljem üritab ta surma ninapidi vedada, kusjuures eesmärgiks on kuninga ravimise eest raha saada. Pettus viib arsti surma. Muinasjutus „Surm vaderiks” (MJ: 267) on arst ristipoeg, kellele surm annab võime teada, kes haigetest paraneb, ja nii raha saada. Selles muinasjutus ei ilmne rahaahnust, vaid arst üritab mitte surmale alla anda.

Muinasjutus „Kolm kuldsulge” (MJ: 461) päästab peategelane linnad muredest, kusjuures pole selge, mis paneb teda tegutsema ehk vanapagana seljast kuldsulgi tooma. Ta on rõõmus, kuid kas kuningatütre või raha saamise ootuses, ei selgu.

Muinasloos „Soldat kolm aastat põrgus” (MJ: 492) satub soldat kuradi juurde lihtsalt mõtlematu vandumise pärast ega oska raha oodata. „Mehes ja vanapaganas” (MJ: 494-495) saab peategelane korraliku varanduse aga selle eest, et töötab kolm aastat põrgus Vanapagana heaks, kusjuures sulane ei tohi kolmel aastal nägu pesta ega habet ajada. Põrgusse läheb ta meelega, et rikkaks saada, ja see tal ka õnnestub. Peategelane saab algul põrgust lubatud kulla asemel kaasa prügi, kuid maa peal muutub see tõesti kullaks (väärtuste pöördvõrdelisus maa peal ja allilmas).

Muinasjutus „Vana jutt ühest vaesest mehest” (MJ: 282) peab mees halli vanamehe käsul kandma kolm aastat ühte riietust, mille tagajärjel ta läheb täisid täis, kuid lõpuks saab siiski piisavalt rikkaks ja õnnelikuks. Juhuslikul kohtumisel küsib hall vanamees väga vaeselt mehelt, kas ta tahab rikkaks saada. Enamik vaeseid vastaks, et tahab, nii nagu vastas ka vaene mees. Seda ei saa talle pahaks panna, ta ei küsinud ise midagi, vaid oli valmis end vaesuse tõttu üles pooma.

1.5. JUTUSTAJAD ARUTLEVAD RAHA JA INIMELU ÜLE

Leidub ka muinasjutte, kus jutustajad arutlevad raha ja inimelu üle, võttes arvesse nii tegelaste väärtushinnanguid kui ka tegutsemisajendit. Muinasjutus „Vaesõ mehe õnn” (MJ: 471–474) küsib vaene mees targa käest nõu, et leida üles oma õnn, ja tark soovitab tal seda otsida põõsast, mille oksa külge on seotud siidipael. Mehe kodus muutub siidipael aga kauniks neiuks, kelle isa on Päikese valitseja, ning alates sellest ajast, mil nad koos hakkavad elama, saab vaene mees aina rikkamaks. Muinasjutust selgub, et oluline on ise avatud silmadega ringi käia, sest „niiviisi võib ka igapäev õnn siin või seal olla, ainult et igapäev ei leia oma õnne üles. Sellepärast ongi mõned inimesed vaesed.” (MJ: 478) Siit võiks järeldada, et inimesed on vähemalt osalt ise oma vaesuses süüdi.

Muinasjutus „Haige hobune” (MJ: 487–490) hoolitseb peategelane halli vanamehe hobuse eest ja reisib looma seljas ringi. Ta näeb tee ääres kahte meest, kes ütlevad pidevalt, et neil on raha otsas, ning peategelane palub hobusel seletada, mida see tähendab. Hobune vastab seepeale: „Need on need, kes siin ilmas ahned raha pääle ja kõik pühkmed kokku riisuvad, aga teises ilmas ei ole neil muud selle asemel teha kui tuult kotiga püüda.” Siit ilmneb selge seos siinse ilma tegevuse ja teise ilma elu vahel. Ka muinasjutus „Lihavõttepühä puulpäival” (MJ: 458) ootab rikast ja heldet inimest pärast surma hea elu.

Muinasjutus „Surm vaderiks” (MJ: 266–267) otsib pops oma pojale vaderit. Ennast pakuvad ristivanemaks nii kirikhärra, kes lubab popsi pojast teha usukuulutaja, kui ka sõjasaks, kes on nõus poisist sõduri kasvatama. Pops ei võta aga kumbagi pakkumist vastu, sest usukuulutaja peab rahvale valetama ning nii saadud varandusel pole õnnistust, sõduriametis ilmsüüta vere valamine tähendaks viienda käsu vastu patustamist. Lõpuks võtab pops üllatuslikult vastu hoopis surma pakkumise, sest viimane lubab pojast teha arsti, kes suudab patsiendi elust lahkumist ette kuulutada ning nii rikastuda. Selles muinasjutus esineb

seega kerge eetiline segadus – mille poolest on ebaaus leping surmaga parem teistest? Surmaga kokkuleppimine on riskantne, leping ebavõrdne, lõpptulemus allajäämine, kuid selles loos antakse justkui mõista, et targem on sõlmida kokkulepe just surmaga, kes tundub vähemalt õiglane. Surema peab igauks, kuid mis ootab sellist kokkuleppijat teises ilmas? Selline arst pole ju oma raha ausalt teeninud, nii oleks õiglane, et ta peab selle eest teises ilmas maksma. Muinasjutu põhjal on arsti karistus surm. Samas võib täheldada teatud imetlust arsti suhtes, kes oskab oma elu siinilmas nii osavalt korraldada ja isegi mõneks ajaks surma üle kavaldada.

Eelnevast saab järeldada, et muinasjuttudes on erinevate väärtushinnangutega tegelasi või õigemini on jutustajatel erinevad väärtushinnangud. Osa tegelasi on omakasupüüdmatud ega tegutse raha pärast, teised aga seda just teevadki. Seejuures õnnestub mõnikord rikkaks saada ka viimastel. Mõnes muinasjutus pole võimalik kindlaks teha, mis just paneb tegelase tegutsema. Küllap siis pole jutustaja sellist probleemi oluliseks pidanud.

2. VARANDUS MUISTENDITES

Varandusest ja selle otsimisest räägivad paljud muistendid, mida võib tinglikult nimetada aarde- või rahapajamuistenditeks. Uuritud muistendid, kus on juttu varandusest, on enamasti kohamuistendid. On ju kohaga sidumine aardemuistendites tavaline (Kalda 2003: 101). Tekstis mainitakse, kui on tegu mõne muu muistendiliigiga.

2.1. VARANDUS ON RASKESTI KÄTTESAADAV ÕNN

Enamasti seostub muistendites raha või muu varandusega suur õnn, sest materiaalne kindlustatus tagab igal juhul parema elu. Näiteks muistendis „Elujärg paranes” (RP: 47–48) jätab mees pärast Haaslavast varanduse leidmist joomise maha ja hakkab korralikult elama; muistendis „Mesilane näitab peidukoha” (RP: 25–26) ehitab üks mees Rakveres aga pärast rikkaks saamist omale kahekordse maja ja teine ostab maale popsitalu.

Varandust on väga raske kätte saada. Vahel on aarde leidmiseks tegelasele antud kindlad juhtnöörid, kuid siiski ei pruugi ta varandust kätte saada. Muistendis „Tere õhtust, naaber!” (RP: 25) talitab peategelane Vara vallas täpselt juhiste järgi, kuid kuna talle on öeldud, et keegi ei tohi varanduse väljakaevamist näha, naaber läheb aga juhuslikult mööda, siis jääbki mees saagist ilma. Muistendis „Toop kulda kadunud” (RP: 11) selgub, et raha on ka kerge

kaduma: ühel puskariajajal on kogunenud toop kulda ning ta näitab seda oma sõbrale, kuid kulla asukohta Kantkülas ei paljasta. Kord satub puskariajaja vanglasse, kust ta tagasi ei tulegi ning suurest tuhnimisest hoolimata ei leita toopi kulda kunagi.

Üsna mitmetes lugudes on varandusel valvurid, keda aardeotsijad pelgavad. Näiteks „Emumäe rahaaugus ja mustas härjas” (RP: 48) hakkab peategelane kartma musta härga ning jääb rahast ilma. Varandust võivad valvata ka kaks valget hagijat nagu Lõpe külas („Remmeski kivi” RP: 14), samuti Rootsi kindral („Kullakaevajate augud Kuremäe linnamäel” RP: 8), hundid („Metsas Kanepi ja Võru vahelise tee ääres” RP: 15–16), pikk must mees ehk Vanapagan („Kohtumine pika musta mehega Viljandi lossivaremetes” RP: 71), surnud parun („Rahaotsimine Kaali mõisas” RP: 73), mustas rüüs naisterahvas musta koerakesega („Peidetud varandus Helme lossi lähedal” RP: 75), kurat ise Kiltsi mõisas („Kurat uputab aardeotsijad” RP: 76), täkk ja siga Kõpu kiriku lähedal („Täkk, siga ja heinasaad” RP: 78), madu Saunametsa külas Pärnumaal („Sarapuukirja madu valvab varandust” RP: 83) ja teised. Neid valvuritest jutustavaid muistendeid võib pidada ka usundilisteks muistenditeks, sest need selgitavad rahva arusaamu teispoelse maailma ilmingutest.

Samuti saab muistendist „Tõllakivi juurest piibule tuld” (RP: 89–90) selgeks, et vaesel pole kunagi õnne ja suurt varandust ta endale ei saa. Selles loos näeb Haeska küla Mandu Jaan õhtul tõllakivi juures tuld, kuid lähemale minnes avastab, et tuli ei anna sooja. Ta võtab ühe sötüki koju kaasa ja avastab hiljem, et sötükk on muutunud puhtaks kullaks. Juhan mõistab, et tegu oli rahaauguga, ent tagasi minnes seda enam omal kohal ei ole.

2.2. PEIDETUD VARA KUULUB LEIDJALE

Varandust on õigus otsida kõigil. Algselt on vara küll kuradi, Kalevipoja, Suure Tõllu või rootslaste oma, kuid aardeotsijatel on muistendite järgi õigus seda endale saada.

Kuradi varandusest räägib „Kuradi kullakeldri võti” (RP: 73–74), kus mees päästab poisi Vanapagana teenistusest ja saab poisilt selle eest tasuks Lätimaal Kolgi mäel asuva Vanakuradi kullakeldri võtme. Siiski ei saa mees seda varandust endale, sest ei jaksa lukku ise lahti keerata ja läheb abi otsima, ent tagasi tulles on kadunud nii võti kui ka keldriuks. Leidub ka muistend „Vanatondi rahaauk ei olegi rahaauk”, kus leidub vihje, et vanarahvas pidas kuradit rahaaugu omanikuks (RP: 64). Muistendis „Kurat uputab aardeotsijad” teatab

kurat, et Kiltsi mõisa müüri all asuv rahapada kuulub talle, sest sisaldab rahvalt ülekohtuselt välja pigistatud raha (RP: 76). Eelnevad on ühtlasi usundilised muistendid. Kurat esindab kurja ning on arusaadav, et ta ei taha oma vara inimestele anda. Kui aga raha on rahvalt ülekohtuselt saadud, oleks ilmselt loogiline see rahvale ehk algsele omanikule tagasi anda. Siiski seda ei juhtu.

Varandus võib kuuluda ka Rootsi kuningale või sõjameestele, kes selle Põhjasõja ajal siia on matnud. Nii on Rootsi sõjal ajal maetud varandust nimetatud ajaloolistes muistendites „Oigav kont juhatab varanduse” (2: 18), kus tegevus toimub Aruküla kandis, samuti „Leidsid vist Rootsi varanduse” (RP: 14), kus räägitakse ebamäärasest kohast Laiuse lähedal, ja „Kullakaevajate augud Kuremäe linnamäel” (RP: 8), kusjuures Kuremäe on Jõhvi lähedal. Arvatakse, et siia varandust otsima tulnud rootslased on mõnikord vara kätte saanud, ja tuntakse kahetsust, et see endal ei õnnestunud. Siiski ei olda rootslaste peale pahased – nemad olid osavamad.

Otsekui õigusjärglasena on meie rahval õigus Kalevipoja varandusele, mis asub muistendite põhjal Türsamäel Väike-Maarja kihelkonnas (KP: 433), Iisakus (KP: 433), Kivinõmmes (KP: 433), Haeska külas (KP: 434) Pataka mäel Vedra külas Lääne-Nigulas (KP: 434), Vana-Karistes Hallistel (KP: 434), Uduallika külas Pilistvere kandis (KP: 435), Reasvere küla väljal Jaaniorus (KP: 435), Traksimäel Luua mõisa lähedal (KP: 435–436), Piigastes Heinasool ja Himmusool (Kanepis) (KP: 436), Räpina kihelkonnas Voo jões Võu külas (KP: 436), Otepääl (KP: 436), Viiratsi vallas Mustapalli külas (KP: 437). Kalevipoja varandus on matisuurune kulduur, tünder kulda, kuldader, seitse härjasarvetäit hõbedat, hõberiistad, kuld- ja hõbemõlad, raudpeeled (KP: 433–436). Selline uhke loetelu on tekkinud ehk soovist näha Kalevipoega rikka ning vägevana. Muistendis „Kirjad Võrtsjärve kaljul” (RP: 19) on samuti viidatud Kalevite kullale, mida võib ehk pidada muistseks eestlaste rahaks ning millele on muistendi järgi õigus vaid sellel, kes tõepoolest on varandust väärt ja suudab kaljule kirjutatud kirja lugeda.

Kulda on keetnud Suur Tõll Hiiumaal Männamaa küla juures ja Saaremaal Audlas (VP: 126). Kalevipojast ja Suurest Tõllust kõnelevad koha- ja samas vägilasmuistendid. Meie vägilastele on omistatud kõigiti väärikat varandust.

2.3. LEIDJA PEAB OLEMA VARANDUST VÄÄRT

Muistendite järgi saab varanduse endale see, kes on seda väärt. Loos „Kirjad Võrtsjärve kaljul” (RP: 19) jäävad peaaegu kõik, kes püüavad kaljule kirjutatut lugeda, pimedaks ja keeletuks, kuid kui kord proovib üks sõnakuulelik mees kirja kustutada, siis jääb ta terveks. Kustutatu ilmub aga alati tagasi ning „varandust ei pea keegi teine kätte saama kui see, kes on selle vääriliseks arvatud” (RP: 19).

Varanduse saamiseks ei tohi olla kade ega ahne ning osa leitud saagist tuleks jagada vaestele/santidele, muidu võib varandust üldse mitte saada. Muistendis „Nüüd on ta minu!” (RP: 21) tirib peategelane Avinurme kandis jõest välja rasket rahakatelt. Kui ta varandust ka vaestele lubab, siis kerkib katel kergemini. Lõpuks ütleb mees, et kulutab raha enda peale ega jaga seda teistega – nii langeb katel kohe jõkke tagasi ja enam seda ei ole. Sama kordub ka muistendis „Tuhala Kirstuauk” (RP: 21).

Kõige halvemini mõjub varanduse otsimise käigus see, kui ollakse ihne. Kord saab Antsla kandi Puka talu peremees teada, kust varandust otsida, ning tal kästakse see pärast kaevamist Riiga viia, ilma et ta sealt pealt midagi ära võtaks. Talumees ei vii seda Riiga ning jääb haigeks. Hiljem pole kahetsemisest kasu ja terve talumehe suguvõsa sureb välja. („Raha uibujuure all” RP: 77)

Üldiselt on õnne nendel, kes on vaprad ja julgevad riskida. „Kuidas rehepapp rahast ilma jäi” (RP: 67-68) jutustab sellest, kuidas rehepapp hakkab kartma ahju pealt kostvat laulu ning saadab enda asemel rehte kütma hoopis teise mehe, kes on julge ning saab endale ahju pealt palju raha. Nii peab rehepapp lõpuks nentima: „Julge pea toidab, arg hinge heidab” (RP: 68). Et selles muistendis puudub kohamääratlus, võiks muistendit pidada usundiliseks. Samuti ilmneb usundilises muistendis „No eks sa tõuse siis!” (RP: 68–69), muistendites „Ähvardaja Toolse lossis” (RP: 67) ja „Käsu andja saab kulla” (RP: 69), mille tegevus toimub Harjumaal, et varanduse saavad endale vaid need, kes ei karda ning käsivad ilmutatud varandusel maa peale tõusta.

Ühes muistendis kohtab mees Laitsna mõisa juures aga naise vaimu, kes palub end vankrile võtta ja edasi viia, ent mees tunneb ta ees hirmu ja ei võta teda kuulda. Naine hüüab mehele järele, et ta on rahavaim, ja mees pöördub tagasi, kuid kuna ta esmalt kartis, siis kaotab ta oma õnne ega saa midagi. („Kohtumine rahavaimuga” RP: 77) Seegi muistend on ühtlasi usundiline.

Täiesti erinev teistest muistenditest on „Aardeotsija leiab surnukeha” (RP: 27), kus peategelasel on elumõtteks saada palju raha, ning kui ta unes varanduse asukohast ilmutust näeb ja selle Kaseküla põllul välja kaevab, siis pole tegu rahaga, vaid hoopis laibaga. Seega ütleb muistendi jutustaja, et kui raha on inimesele kinnisidee ja selle saamine ainus, mille nimel elada, siis midagi head ei sünni. Selline inimene pole varandust väärt.

2.4. JUTUSTAJA EI USU MUISTENDI TÕEPÄRA

On võimalik, et osa rahapajamuistendeid olid sellised, mida isegi enam ei usutud, sest neid räägiti kõigile. Kui teatud paigas tõesti varandust leidsid, siis selle asukohta ju teistega ei jagataks, vaid otsitaks see ise üles. (Kalda 2003: 102)

Muistendis „Kuld Morna maa peal” räägib jutustaja mitmetest Õisu kandi lugudest, millest aga on tema järgi kõneldud alles siis, kui varanduse otsimine on luhtunud (RP: 84). „Mispärast Ott varandust ei otsi” (RP: 51) on muistend, kus mees näeb kulla asukohast Tuurimäel unes ilmutust ja räägib sellest naisele, kes on aga väga umbusklik ja suhtub mehe rikkastumise lootusesse pigem ironiliselt, ja nii ei lähegi mees varandust otsima. Siin väljendab jutustaja ka suhtumist, et sellise juhutamise peale ei ole keegi vara leidnud.

Muistendis „Vanatondi rahaauk ei olegi rahaauk” (RP: 64–65) on leitud, et Katlaoja kaldal asuva vanatondi rahaaugu jutt on tekkinud söepõletaja lõkkest ja muudest tegeliku elu sündmustest.

Muistendis „Poisid rahaaugu tulesid kontrollimas” (RP: 63–64) usuvad noormehed, et on leidnud rahaaugu ja saavad rikkaks, aga tegu on hoopis vana pehkinud kännuga, mille ümber tekitavad näilikku hiilgust laastutükikesed. Ilmselt on sündmuskoht Vohnja mõis, sest lugu on seal kandis jutustatud.

Samas võib juhtuda, et hoolimata ilmutustest või juhtnööridest, mis tegelane saab, ei lähe ta varandust otsima ning kahetseb seda hiljem, kuigi pole kindel, et see üldse olemas on. Muistendis „Must mees juhatab rahaauku” (RP: 50) näeb tüdruk raha asukohta Pati-Karukülas sauna juures lepapõõsa all unes, aga isa naerab tütre unenäo välja. Nii jääbki laps tuppa, aga 40-aastasena kahetseb seda, sest mõtleb, et äkki oleks ikka midagi leidnud.

3. MUINASJUTTUDE JA MUISTENDITE RAHAKÄSITLUSE VÕRDLUS

3.1. ÜHIST MUINASJUTTUDE JA MUISTENDITE RAHAKÄSITLUSES

Nii muinasjuttudes kui muistendites ilmneb jutustajate maailmavaade, mille järgi on vaene olla halb ja rikas hea. Varandus toob õnne ning võimaldab head elu. Muinasjuttudes saab peategelane pärast keeruliste ülesannete täitmist tasuks igakülgse heaolu, mis kindlasti tähendab ka ainelist rikkust, muistendites üritab tegelane sedasama, ehkki see ei pruugi tal õnnestuda. Muinasjutt väljendab soovunelmaid ja muistend tegelikku elu, kuid ideaalid on mõlemal puhul samad (Metsvahi 2005: 42).

Nii muinasjuttudes kui muistendites väljendub selgelt mõte, et tegelased peavad varandust väärt olema. Hinnatakse lahkust ja abivalmidust, headust, samuti julgust, riskivalmidust, kavalust. Muinasjuttudes saab õnnelikuks eelnevate omadustega tegelane, muistendites aga leiab ta varanduse tõenäolisemalt kui nende omadusteta, ahne, kade või üldse iseloomustamata tegelane.

3.2. ERINEVAT MUINASJUTTUDE JA MUISTENDITE RAHAKÄSITLUSES

Põhilised erinevused tulenevad muinasjutu ja muistendi žanri eripärast. Muinasjutt on lugu, mida ei peeta tõeks, muistend aga pretendeerib tõe esitamisele. Sellest lähtuvalt saab muinasjututegelane varanduse mingi ülesande täitmise eest, muistendis on varanduse leidmine ning veel enam kättesaamine juhuslik. Muinasjutu lõpp on üldjuhul õnnelik ning seetõttu rikkaks saamine ootuspärane ja loomulik, muistendis juhtub tavaliselt vastupidi, sest tegelikus elus leiavad aarde vähesed. Kõik raha leidnud saavad ka rikkaks ning õnnelikuks. Ainult muistendis „Raha uibujuure all” (RP: 76–77) tabavad raha leidjat õnnetused, sest ta ei täida talle antud käsku mitte midagi endale võtta, ning mees ja tema suguvõsa surevad. Uuritud muistenditest moodustavad sellised, kus varandus kätte saadakse, umbes ühe kolmandiku. Ülejäänud kahes kolmandikus muistenditest jääb varandus ühel või teisel põhjusel kätte saamata.

Raha pärast ollakse nõus paljugi tegema: muinasjuttudes hüpatakse kaevu, ei pesta ennast pikka aega, sõlmitakse leping surma või kuradiga, täidetakse ohtlikke ülesandeid; muistendites aga otsitakse varandust, ületades erinevaid lummutisi kohates oma hirmusid. Muinasjuttus saadakse varandus vähemal või rohkemal määral üleloomulikul teel ning ka

üleloomulikus situatsioonis, kuid ilma selleta polekski (ime)muinasjuttu. Muistendis aga toimub tegevus reaalsuses, kus on küll võimalik peidetud aaret leida (tundub, et varandust on meil maa sisse peidetud küllaga), kuid vahele segab teispoolne maailm, millele inimene vastu ei pruugi saada. (Metsvahi 2005: 42)

Merili Metsvahi väidab, et muinasjututegelased ei ole isikupärased individuaalse sisemaailmaga inimesed, muistenditegelased on aga inimesed kõigi oma emotsioonidega (2005: 42). Enamik muistenditegelasi tundub olevat siiski vähete iseloomujoontega, näiteks muistendis „Tuhala kirstuauk” (RP: 21) on tegelane väga kade ega taha vaestele midagi anda, „Kirjades Võrtsjärve kaljul” (RP: 19) on mees sõnakuulelik, Eesti vanem aga tubli ja aus. Samas leidub ka muinasjuttudes samasuguseid iseloomustusi, näiteks kuningal on metsas hirm, poisil on hea meel kerge töö üle, tüdruk on abivalmis („Äralubatud poeg” MJ: 132–134), „Mehes ja surmas” on mees kartmatu ja surm vihane (MJ: 262–263). Võib-olla suhtume reaalsesse ehk muistendi- ja väljamõeldud ehk muinasjututegelastesse erinevalt, kuid erilist vahet nende isiksuse iseloomustamises ei oska näha. See võib tuleneda jutustajast, tema oskusest ning vajadusest lugu elavdada. Siiski tunduvad uuritud muinasjutud palju viimistletumad ning kunstipärasemad kui muistendid. Samuti on muinasjutud enamasti pikemad ja keerukama süžeeaga kui muistendid.

KOKKUVÕTE

Nii muinasjuttudes kui muistendites ilmneb soov rikkaks ja koos sellega õnnelikuks saada. Need kaks on väga tihedalt seotud. See on ka mõistetav, kui arvestada meie esivanemate enamasti üsna viletsat varanduslikku seisut.

Uuritud muinasjuttudes avaldub poolehoid neile julgetele inimestele, kes tegutsevad rahale mõtlemata, sest nemad saavad oma sõnakuulelikkuse, headuse ning helduse eest tasuks rikkuse ja rõõmu. Samas leidub muinasjutte, kus just raha saamise soov tegutsema panebki. Sel puhul on võimalik, et tegelane jääb kõigest ilma või sureb või ootab teda teises ilmas midagi ebameeldivat, kuid see ei pea nii olema ja tegelane võib saada õnnelikuks.

Mõnes muinasjutus polegi tegelase motiive selgitatud ning esiplaanile tuleb ainult positiivne suhtumine tema vaprusesse. Siin näib olevat oluline jutustaja moraalitunne, see, mis on talle tähtis, kui õpetlik ta soovib olla.

Käsitletud muistenditest selgub, et peitvara kuulub selle leidjale. Nii on igapäev võimalus kärmelt ja samas juhuslikult rikastuda. Tähelepanu väärib levinud ja omaenda enesetunnet tõstev uskumus, et väga suur varandus kuulus kunagi Kalevipojale ja Suurele Tõllule kui meie rahva vägilastele. Samas on palju ka Vanapagana rahapadasid, millest võib järeldada, et rikkus on seotud kurjusega. Igal juhul paneb rahasaamise soov tegutsema. Muistendites peetakse oluliseks, et varanduse otsija oleks seda mingil moel väärt: tuleb olla helde, julge ja riskivalmis. Varanduse otsimine on igati positiivne nähtus, seda hinnatakse ja selle üle arutletakse.

Samas leidub ka muistendeid, mille jutustaja enam ise oma lugu ei usu või selgitab selle tekke tagamaad hoopis maiste põhjustega. Ilmselt on tegu juba hilisema jutustajaga, kelle maailmapilt erineb algse jutustaja omast.

Sarnasus muinasjuttude ja muistendite vahel tuleb maailmavaatest, mis on jutustajatel põhiliselt ühesugune, sest väljendub arusaam, et väärtuslik on omakasupüüdmatu inimene. Tema on raha ja õnne ära teeninud. Seejuures leidub muinasjuttudes huvitavaid arutlusi, mis panevad mõtlema, kas vaene on ise oma olukorras süüdi või mis juhtub inimesega pärast tema surma; kas peab maksma selle eest, mis siinilmas korda saadetakse, või siiski mitte ja kas äkki saab surma kuidagi võita.

Erinevused muinasjuttude ja muistendite vahel tulenevad žanri eripärast ning hõlmavad jutustamise eesmärki, varanduse saamise viise, takistuste olemust. Tegelaste iseloomus teoorias väidetud erinevust näha ei osatud. Ka ei lõpp kolmandik muistenditest ebaõnnestumisega, rääkimata traagikast.

Meie esivanematele oli raha (ja koos sellega ka rõõm ning õnn) väga tähtis, millest annab tunnistust seegi, et uuritud mahukas muinasjutukogus on vaid 20 muinasjututüüpi ilma rahateemata. Muistendite kohta ei saa uuritud materjali põhjal sellist üldistust teha, kuid võib järeldada, et raha on teema paljudes kohamuistendites, ent ka usundilistes, vägilas- ja ajaloolistes muistendites. Jutustajad on tõesti olnud arvamusel, et „pole ilu ilma rahata...“, kuid enamasti on nad eetilisel kindlameelsena rõhutanud seejuures heaks inimeseks jäämise väärtust.

KIRJANDUS

Allikapublikatsioonid:

Eesti muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud 2009. Koost. Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Kalda, Mare 2006. Rahapajaraamat. Tallinn: Koolibri.

Muistendid Kalevipojast: Eesti muistendid; Hiiu- ja vägilasmuistendid I 1959. Koost. Eduard Laugaste, Erna Normann. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Muistendid Vanapaganast: Eesti muistendid; Hiiu- ja vägilasmuistendid III 1970. Koost. Eduard Laugaste, Ellen Liiv. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Käsitlused:

Dégh, Linda 2003. Ilu, jõukus ja võim. Naiste karjäärivõimalused rahvajuttudes, muinasjuttudes ja tänapäeva meedias. – Mäetagused, 23, 9–55.

Kalda, Mare 2003. Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia. – Mäetagused, 20, 96–129.

Metsvahi, Merili 2005. Muistendid. – Regivärsist netinaljadeni. Sissejuhatus rahvaluulesse. 35–47.

Valk, Ülo 2005. Rahvaluule žanrid. – Regivärsist netinaljadeni. Sissejuhatus rahvaluulesse. 9–33.